

Rozhledy

JAROSLAV MANDÁT

SPORNÉ OTÁZKY TEORIE A DĚJIN RUSKÉ LITERÁRNÍ POHÁDKY

Literární historikové v SSSR i v jiných zemích považují literární pohádku za jeden z vrcholných jevů ruské romantické literatury. Mají zpravidla na mysli její specifickou odrůdu — veršovanou pohádku spjatou se jménem A. S. Puškina, V. A. Žukovského a P. P. Jeršova. O její velké oblibě u čtenářů 19. a 20. století víme už hodně. Jiná věc ovšem je, že se literární badatelé dodnes neshodli v pojetí základních otázek její teorie a dějin. Tak např. diskuse o charakteru Puškinovy poémy *Ruslan a Ludmila* pokračuje i v současné sovětské literární vědě. Někteří znalci básnickova díla ji vylučují z žánru ruské literární pohádky. Opírají se zpravidla o známý Gogolův dopis A. S. Danilevskému z 2. listopadu 1831. Jiní ji zase považují za „první pokus o vytvoření žánru literární pohádky“.¹ Předmětem sporů je též otázka předlohy proslulé Jeršovovy pohádky *Koniček-hrbáček*. Někteří její interpreti soudí, že ji básník vytvořil podle kdysi existující ruské lidové pohádky typu Konička-hrbáčka. Jiní ji zase označují za svéráznou „montáž“, „potpourri“ z různých pohádkových motivů. I když se spory o tuto otázku vedly po celé 19. a 20. století, musela I. P. Lupanová, autorka dosud jediné sovětské monografie o ruské literární pohádce, konstatovat, že „otázka ‚pramenů‘ nebo ‚pramene‘ Konička-hrbáčka je dodnes otevřená“.² Někdy existují dokonce tři koncepce dílčích problémů poetiky ruských literárních pohádek. Tak např. verš známé Puškinovy satirické pohádky o Baldovi považuje část badatelů za sylabický (L. I. Polivanov), jiní jej považují za tónický (V. M. Žirmunskij); v současné sovětské literární vědě se pak prosazuje názor, že dílo je napsáno „volným rýmovaným veršem typu jarmarečního popěvku nebo lidovým veršem, jenž kromě rýmu není vázán jinými pravidly versifikace.“³

Nemalé potíže působí literárním historikům periodizace dějin ruské lite-

¹ И. П. Лупанова, *Русская народная сказка в творчестве писателей первой половины XIX века*, Петрозаводск 1959, 488.

² Tamtéž, 212.

³ А. Д. Соймовоу, А. С. Пушкин, in: *Русская литература и фольклор (первая половина XIX в.)*, Наука, Ленинград 1976, 189.

rární pohádky. Svou koncepci problému vyslovila poněkud neurčitě I. P. Lupanovová ve své výše zmíněné práci. Rozdělila evoluci tohoto žánru na dvě velká období: 1. Druhá polovina 18. století — první dvacetiletí 19. století; 2. dvacátá až čtyřicátá léta 19. století. Odpovídá to jejímu pojetí *Ruslana a Ludmily* jako mezníku (rus.: povorotnyj punkt) v evoluci žánru ruské literární pohádky.⁴

Charakter příklonu k lidové pohádce autorů všech početných sborníků pohádek, bohatýrských poém a oper, jež vyšly v prvním období, byl silně ovlivněn sborníky M. D. Čulkova *Peresměšnik, ili Slavenskije skazki* (1766—1768) a V. A. Levšina *Russkije skazki* (1780—1783). Umělé pohádky čulkovsko-levšinského typu byly podle badatelky jen stylizací lidových pohádek v duchu kouzelného rytířského románu nebo bylinného (bohatýrského) eposu.

V druhém období dějin ruské literární pohádky I. P. Lupanovová rozeznává celkem tři kvalitativně odlišné vývojové etapy tohoto žánru: A. Dvacátá léta 19. století. V této době začal podle ní čulkovsko-levšinský typ umělé pohádky ustupovat novému vztahu ruské literatury k ústní zkazce. Svědčí o tom Puškinova balada *Ženich* (1825) a *Prolog* k druhému vydání *Ruslana a Ludmily* (1825—1828). Obě díla Puškin napsal pod bezprostředním vlivem ruských lidových pohádek ve vsi Michajlovské. — B. První polovina třicátých let 19. století. V tomto pětiletí dosáhl vývoj žánru ruské literární pohádky svého vrcholu v Puškinově pohádkovém cyklu (1830—1834) a v Jeršovově pohádce *Koníček-hrbáček* (1834). I. P. Lupanovová poněkud podcenila pohádky Žukovského. Současná sovětská literární věda jí však opravila.⁵ — C. Druhá polovina třicátých let a čtyřicátá léta 19. století. Tato etapa je podle badatelky obdobím úpadku ruské umělé pohádky. Zmocnili se jí literární řemeslníci, kteří zaplavili Rusko masovou pseudopohádkovou produkcí. Literární pohádka poklesla z přední linie ruského literárního vývoje na „černý trh“. Tehdy též padělal ústní pohádky I. P. Sacharov ve svém sborníku *Russkije skazki* (1841), sestaveném podle nikdy neexistujícího Rukopisu kupce Bělského. Současně vznikla i parodická umělá pohádka, reagující na moře soudobé pohádkové literatury. Vytvořili ji N. M. Jazykov, P. A. Katěnin a N. A. Někrasov. I. P. Lupanovová vysvětluje úpadek žánru vnějšími faktory. Leningradská literární historička R. V. Jezuitovová poukázala i na vnitřní příčinu tohoto jevu. Podle ní umělá pohádka pozbyla svůj dřívější význam proto, že musela postoupit své místo literárním žánrům se složitější vnitřní strukturou.⁶

Kniha I. P. Lupanovové umožňuje rozlišovat v dějinách ruské literární pohádky čtyři vývojové etapy: 1. Literární pohádky čulkovsko-levšinského typu (1766—1820). 2. Počátky nového vztahu ruské literatury k lidové pohádce (1820—1829). 3. Rozkvět ruské literární pohádky (1830—1834). 4. Úpadek ruské umělé pohádky (1835—1850).

K otázce doby vzniku pohádkového žánru se nedávno vyslovili v aka-

⁴ I. P. Lupanova, c. d., 104.

⁵ P. В. Иезуитова, *Литература второй половины 1820—1830-х годов и фольклор*. in: *Русская литература и фольклор (первая половина XIX в.)*, Наука, Ленинград 1976, 141—142.

⁶ Tamtéž, 142.

demické publikaci dva leningradští literární historikové, již zmíněná R. V. Jezuitovová a A. D. Sojmonov. Jezuitovová tvrdí, že třicátá léta 19. století „jsou památná vznikem zvláštního žánru — literární pohádky. Vznikl na základě lidové pohádky a převzal z ní svou strukturu, systém obrazů, poetiku a styl. Dějiny literární pohádky se započaly z vrcholu a prvním pohádkářem byl Puškin (*Pohádka o popovi a jeho pracovníku Baldovi*, 1830; *Pohádka o medvědici*, 1830).⁷ O několik desítek stránek dále však A. D. Sojmonov píše, že pohádky Puškinova cyklu třicátých let vznikaly „po celé desetiletí (1825—1834), avšak jejich prehistorie sahá ještě k ranějšímu období Puškinovy tvorby“.⁸ Jak patrně, pojetí téhož problému není u obou badatelů zcela totožné.

Snad nejméně rozpracovanou otázkou teorie ruské umělé pohádky je problém vnitřní diferenciací děl tohoto žánru. Na žánrovou odlišnost Puškinových pohádek a pohádek Žukovského poukázal svého času už M. K. Azadovskij.⁹ O deset let později navázala na jeho plodnou myšlenku I. P. Lupanovová.¹⁰ Oba badatelé shodně soudí, že Puškin a Žukovskij vytvořili zcela odlišné žánrové odrůdy ruské veršované pohádky: pohádku se sociálně kritickým zaměřením a pohádku mravoličnou. Každý z obou básníků sledoval totiž jiný cíl a chápal jinak ústní zkazku. Puškin se snažil vyjádřit ve svých pohádkách světový názor a sociální ideály lidových vypravěčů. Žukovského však zaujaly nejvíce v téže předloze humanitní ideály prostého ruského lidu, jeho pojetí přátelství, lásky, odvahy a čestnosti.

I. P. Lupanovová píše ve své práci i o jiných odrůdách ruské literární pohádky, avšak o jejich klasifikaci se nepokusila. Vytkla jí to nedávno adresně R. V. Jezuitovová. Ruská literatura netíhla jen k tradici lidové pohádky ze života, ale i ke kouzelné pohádce, soudí badatelka a dodává: „Jestliže první odrůda literární pohádky se vyznačuje ostrým sociálním zaměřením [. . .], pak kouzelná pohádka spjatá s lidovou fantastikou a mýtem má charakter *převážně* [podtrženo námi — J. M.] mravně psychologický. Z toho je třeba rozhodně vycházet při hodnocení těch či oněch jiných konkrétních děl.“¹¹ Jak patrně, současná sovětská literární věda prosazuje historicky mnohem objektivnější hodnocení různých typů ruské veršované pohádky.

Z hlediska problému vnitřní diferenciací tohoto žánru považujeme za zajímavý soud A. D. Sojmonova o Puškinově pohádkovém cyklu třicátých let 19. století: „Puškinovy pohádky tvoří určitý cyklus, obsahující díla, jež se od sebe liší obsahem, poetikou, často i veršovou strukturou. Každé z nich má samostatné dějiny nesoucí stopy různých etap básnickovy tvůrčí dráhy.“¹² Je-li tomu tak, pak ani v tomto případě nevystačíme jen s jedním klasifikačním hlediskem.

V poslední době věnují pozornost ruské umělé pohádce i zahraniční ruské. Svědčí o tom zejména monografie mladé rakouské slavistky Ruth Pauliové *Ruská veršovaná pohádka od Puškina po Cvetajevovou. Pří-*

⁷ Тамтє́ж, 130.

⁸ A. D. Со́ймонов, с. д., 195.

⁹ М. К. Аза́довский, Н. М. Языков. Вводная статья, XXVIII—XXIX.

¹⁰ I. P. Лупанова, с. д., 334—335.

¹¹ R. V. Jezuitova, с. д., 142.

¹² A. D. Sojmonov, с. д., 195.

spěvek k dějinám a analýze žánru¹³ a stať západoněmeckého rusisty Friedricha Scholze *Lidová pohádka v ruské literatuře. O veršované pohádce ruských romantiků*.¹⁴ O autorovi víme, že napsal ještě dvě studie o ruské umělé pohádce 19. a 20. století.¹⁵ Jsou nám zatím nedostupné.

Práce R. Pauliové je napsána s velkou erudicí. Badatelka se opírá převážně o studie ruských a sovětských literárních historiků, zvláště o výše už citovanou monografii I. P. Lupanovové. Mnohé problémy však řeší zcela samostatně. Navíc sleduje evoluci ruské veršované pohádky až do počátku 20. století.

Zvolené téma vyložila R. Pauliová v pěti kapitolách. Už názvy prvních dvou — *Prehistorie žánru „veršované pohádky“ v druhé polovině 18. století a v první čtvrtině 19. století* a dále *Puškinův přínos k vývoji žánru „veršované pohádky“ před rokem 1830* — dávají tušit, že autorka přijímá v hrubých rysech periodizaci od I. P. Lupanovové. V pojetí některých děl a vývojových etap ruské umělé zkazky však existují mezi oběma badatelkami určité rozdíly. R. Pauliová označila druhou polovinu 18. století a první čtvrtinu 19. století za prehistorii ruské veršované pohádky. Za krajní mezníky tohoto období si zvolila slovesná díla: veršovanou pohádku V. I. Majkova *Sedlák, medvěd, straka a ovád* z roku 1767 a Puškinovu poému *Ruslan a Ludmila* z roku 1820. Jak patrně, badatelka nepovažuje Puškinovu básnickou povídku za první pokus o literární pohádku, ale za vrcholné dílo její prehistorie. Není to ovšem zcela nová koncepce Puškinovy poémy — vyslovil ji už v roce 1956 S. F. Jeleonskij.¹⁶ Všechna veršovaná díla s pohádkovými motivy a prvky, jež vznikla v létech 1767—1820, patří podle R. Pauliové ke zcela jiné literární formě než veršované pohádky třicátých let 19. století. Oba jevy poji pouze orientace na pohádkovou poezii. Jinak se od sebe výrazně liší cílem, který jejich tvůrci sledovali. V první etapě vývoje ruské umělé zkazky byl zájem ruských literátů o ústní pohádku určen dobovým úsilím ruské kulturní společnosti o obrodu ruské literatury v národním duchu. Nešlo jim ještě o recepci těch či oněch folklórních děl, neboť tehdy neměli jasnou představu o jejich žánrové specifičnosti. Proto mohly vznikat jen stylizace lidové pohádky, vysvětluje R. Pauliová.

Za dominantní tendenci v příklonu ruské literatury dvacátých let 19. století k lidové pohádce považuje badatelka Puškinovu snahu o změnu původní funkce veršované pohádky (příspěť k řešení problému „narodnosti“ ruské literatury) na novou funkci: sloužit básníkovi k tomu, aby mohl vyslovit pod pláštíkem žertovné pohádky odvážné myšlenky v době, kdy „cenzura slyšela i trávu růst“. V tomto směru básníka příznivě ovlivnily

¹³ Ruth Pauli, *Das russische Versmärchen von Puškin bis Cvetaeva. Zur Geschichte und Analyse des Genres*, Dissertationes der Universität Wien, No 140, Wien 1978, 244.

¹⁴ Friedrich Scholz, *Das Volksmärchen in der russischen Literatur. Zum Versmärchen der russischen Romantiker*, in: *Slavistische Studien zum XVIII. internationalen Slavistenkongress in Zagreb 1978*, Köln-Wien 1978, 477—493.

¹⁵ Týž, *Zum russischen literarischen Prosamärchen im 19. Jh.*, in: *Commentationes Linguisticae et Philologicae Ernesto Dickmann Iustrum claudenti quintem decimum*, Heidelberg 1977, 383—412. — Týž, *Das russische literarische Vers- und Prosamärchen im 20. Jh.* (v tisku).

¹⁶ С. Ф. Елеонский, *Литература и народное творчество*, Учпедгиз, Москва 1956, 121.

jak domácí, tak i zahraniční tradice (ruský folklór, Radiščev, Voltaire), zdůrazňuje rakouská rusistka.

Puškinovy pokusy o novou pohádku byly nakonec korunovány úspěchem. Básník vytvořil v první polovině třicátých let pohádkový cyklus, jenž nemá v ruském písemnictví obdoby. V tom se shodují všichni badatelé. R. Pauliová se od nich liší jen svým jednoznačným pojetím Puškinovy veršované pohádky; chápe ji jako ostrou politickou satiru v pohádkovém hávu. Z této její koncepce pak logicky vyplývá její další soud. Badatelka tvrdí, že Puškinovy pohádky třicátých let 19. století nebyly určeny dětem, ale dospělým. Nelze prý jim připisovat funkci, již nabyly mnohem později.

Třetí kapitolu své práce věnovala R. Pauliová převážně jen obhajobě svého pojetí žánrové podstaty ruské veršované pohádky. Snaží se dokázat, že pro produkci veršované pohádky byla příznivá období vládní reakce v Rusku po nezdařeném děkabristickém povstání (1825) a po atentátu na cara Alexandra II. (1866). Na zvláštním schématu politických událostí Ruska 19. století (str. 41, dvojlist) však uvedla v rubrice „30.—40. léta“ vedle Puškinových pohádek i pohádky Žukovského, např. *Pohádku o caru Berendějovi*, *Spící carevnu*, *Kocoura v botách* aj. Ty však její koncepci žánru neodpovídají. V rubrice „70. léta“ pak jen poznamenává, že v té době vyšel „velký počet reedicií pohádek třicátých a čtyřicátých let“. Autorčina teze o úzké souvislosti produkce veršovaných pohádek je sice zajímavá, ale příslušný materiál ji plně nepotvrzuje. Sama autorka se dostala do slepé uličky při výkladu pohádek Žukovského. Zhodnotila je tradičně jako špatné pohádky. Platí tedy i pro ni výtku adresovaná R. V. Jezuitovou I. P. Lupanovové: „Nemáme dosti důvodů,“¹⁷ Velké potíže působily badatelce i pohádky M. Cvetajevové. Jednou je označila za „vrchol žánru veršované pohádky“ (str. 187), jindy o nich napsala, že — citujeme doslova — „stehen eigentlich außerhalb der Gruppe der behandelten Märchen, ohne daß deshalb den Rahmen des Genres zu sprengen“ (str. VI). Navíc dodejme, že M. Cvetajevová zpracovala ve své pohádce *Molodec* (1924) týž pohádkový syžet jako Žukovskij ve své *Pohádce o caru Berendějovi* (Upír, Afanasjev, č. 363). O vlivu pohádky Žukovského na sovětskou básničku nelze pochybovat.

Ve čtvrté, rozsahem největší kapitole své monografie R. Pauliová podala zasvěcenou analýzu poetiky pohádek Puškina, Žukovského, Jeršova, Katěrina, Někrasova, Basova-Verchojanceva a Cvetajevové. Rozbor pohádek ruských básníků první poloviny 19. století najdeme ovšem i v pracích jiných literárních historiků. Není proto divu, že nás zaujmou především badatelčiny výklady veršovaných pohádek básníka-komunisty S. A. Basova-Verchojanceva a M. Cvetajevové. Basov použil umělé pohádky k šíření revolučních myšlenek v době mezi dvěma ruskými revolucemi (1905—1917). Vytvořil podle R. Pauliové zvláštní odrůdu veršované pohádky — pohádku politicky angažovanou ve prospěch revolučních idejí. Rozborem dvou pohádek M. Cvetajevové dospěla pak badatelka k závěru, že básnička změnila pohádku Puškinova typu na autobiografickou, lyricko-psychologickou pohádku, tlumočící autorčiny vnitřní prožitky.

¹⁷ R. V. Jezuitova, c. d., 141.

V páté kapitole R. Pauliová graficky znázornila strukturu jednotlivých pohádek ruských spisovatelů 19. — poč. 20. století. Považujeme to za šťastný autorčin počín. Z jejich přehledných obrazců jsou zcela jasně patrné rozdíly mezi uměleckou výstavbou umělých pohádek a strukturou lidové pohádky. Platí to především o Puškinově *Pohádce o zlatém kohoutkovi*. Z hlediska morfologického je to skutečně spíše satira s pohádkovými motivy než umělá pohádka se satirickými prvky.

Pozoruhodné, i když snad i diskusní myšlenky o teorii ruské veršované pohádky obsahuje stať Friedricha Scholze. Zmíníme se alespoň o nejdůležitějších z nich. Badatel si klade otázku, v čem se projevila snaha ruských romantiků o národně svébytnou literaturu při tvorbě veršovaných pohádek. Zjistil, že věnovali více pozornosti volbě metra a jazykové stylizaci než volbě předloh (ruských nebo západoevropských). Puškin vskutku experimentoval ve svých pohádkách s různými metry — měly blízko k ruskému folklóru nebo ho imitovaly. Rovněž Jeršov napsal svého *Konička-hrbáčka* čtyřstopým trochejem. Žukovskij se od této tendence odklonil ve své *Pohádce o caru Berendějovi* — napsal ji hexametrem; ve všech ostatních svých pohádkách však už použil folklórního metra. Je rovněž známo, že ruští romantičtí básníci přisuzovali zvláštní význam jazykové stylizaci svých pohádek. Snažili se jim dodat specifický ruský kolorit užitím hovorové řeči, lidových syntaktických konstrukcí, přizpůsobením jmen a místa děje ruskému folklóru, lidové naivní argumentace (např.: „Tut jeje toska vzjala, I carica umerla“). Problém předlohy ustoupil v tvorbě ruských romantiků značně do pozadí, píše Scholz. K tomu poznamenejme, že literární historikové věnovali dlouho pozornost právě této otázce.

Ruské veršované pohádky Puškina, Žukovského a Jeršova jsou z hlediska stylistického velmi složité slovesné útvary. Jejich jazyk je podle badatele směsí povzneseného básnického jazyka, archaických slov a výrazů, hovorového jazyka a jazyka ruského folklóru. Ruští romantičtí básníci měnili tedy v nemalé míře formální stránku folklórních předloh. Docela jinak se chovali k obsahu lidových pohádek, téměř ho neměnili, konstatuje F. Scholz. Zůstávali tu zcela v rámci tradic lidových vyprávěčů lidových pohádek.

Zajímavé je autorova pojednání o různých funkcích ironie v ruských veršovaných pohádkách. Scholz nepopírá, že např. v Puškinově *Pohádce o zlatém kohoutkovi* a v Jeršovově *Koničku-hrbáčku* jsou carové, šlechta a vrchnost vylíčení mimořádně negativně. V obou dílech má ironie nesporně sociálně kritický smysl. Jinou funkci však má v Puškinově *Pohádce o caru Saltánovi*. Básník sice ponechal v díle naivní víru sedláků v dobrého cara, avšak nelze předpokládat, že by se s ní ztotožňoval. Sovětský literární historik A. D. Sojmonov o tom napsal: „Puškin zachovává tuto naivní víru v cara, stejně jako obrazy vytvořené lidovou fantazií. Svůj vztah k celému ději vyjadřuje jen poněkud ironickým, zertovným tónem.“¹⁸ V daném případě slouží tedy ironie básníkovi k tomu, aby se distancoval od vyprávěného děje. Podle Scholze neměli bychom zapomínat ani na skutečnost, že Puškin a Jeršov ironizují rovněž „kladné“ postavy, ať už pocházejí z kterékoli společenské vrstvy. Spatřuje v tom dozvuky

¹⁸ A. D. Sojmonov, c. d., 191.

klasicistického vztahu k lidu v estetice obou básníků. Někdy má ironie ve veršovaných pohádkách nikoli funkci ideovou, ale uměleckou — slouží básníkovi k prolomení hranic mezi fiktivním světem lidové pohádky a reálnou skutečností. Tak je tomu podle autora v Puškinově *Pohádce o caru Saltánovi*. Krásný pohádkový obraz (veverka louská oříšky a vylupuje z nich smaragd) spisovatel hned porušuje ironickou poznámkou (kníže nařídil písaři, aby vedl přesný zápis o počtu oříšků).

Lidoví pohádkáři ovšem neironizují své oblíbené postavy. S ironií se ne-setkáváme ani v pohádkách Žukovského. Mají proto z tohoto hlediska blíže k ústní zkazce než pohádky Puškinovy, soudí F. Scholz.

Za jednu z hlavních příčin zájmu ruských romantiků o žánr veršované pohádky považuje F. Scholz vysokou básnickou hodnotu lidové pohádky. Když ji Puškin objevil, ztotožnil ústní zkazku s oblíbeným žánrem ruských romantiků — s poémou. Badatel cituje známý Puškinův výrok o lidových pohádkách z roku 1824 („Čto za prelest' eti skazki! Každaja jest' poema“) a tvrdí, že jím básník formuloval program, jímž se později řídili autoři ruských veršovaných pohádek.

Na konci své stati F. Scholz shrnul do sedmi bodů hlavní tendence a tvůrčí postupy v práci ruských autorů veršovaných pohádek: 1. Orientace na ústní kouzelnou pohádku. — 2. Uchování strukturních formulek nebo kombinace funkcí a funkčních sekvencí, jež odpovídají strukturním formulám lidové pohádky. — 3. Uvedení nebo posílení epického a lyrického prvku umělé pohádky. — 4. Individuální zobrazení pohádkových postav včetně pojmenování individuálními jmény. — 5. Užití spisovné řeči stylizované v té či oné míře ve folklórním duchu. — 6. Ironická distance vyprávěče od vyprávěného děje. — 7. Užití verše.

Jedině ruští romantičtí básníci dokázali uvést všechny výše jmenované postupy do harmonického celku. V tom spatřuje badatel jejich trvalou zásluhu a zároveň příčinu nehynoucí krásy jejich veršovaných pohádek.

Závěr Scholzovy stati vyznívá dosti pesimisticky. Autor tvrdí, že tradiční umělá pohádka se začala později rozpadat a nakonec zanikla. Nová literární pohádka se prý už nevytvořila. Badatelovy snad příliš kategorické soudy může ovšem vyvrátit teprve důkladné studium osudů ruské literární pohádky ve 20. století.